

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 249-268

Geliş Tarihi–Received Date: 05.01.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.05.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**EMİR ŞEKİB ARSLAN'IN KİŞİLİĞİ İŞIĞINDA İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İSLAMCI
SİYASETİ**

ÖMER ASLAN*

ÖZET

Emir Şekib Arslan Cebel-i Lübnan'da dünyaya gelmiş, Arap Uyanışı fikrinin ortaya çıktığı bir dönemde yetişmiş çok yönlü bir mütefekkindir. Emir Şekib Bey'in hayatı incelendiği zaman edebî, ilmi, siyasi kimlikleri ön plana çıkmaktadır. Onun kimliğinin en çarpıcı yönü ise İslamcı bir İttihat ve Terakki üyesi oluşudur. Emir Şekib Bey'in fikir dünyasının temelini oluşturan dinamikler de bu doğrultuda şekillenmiştir. Emir Şekib Bey'in hayatının merkezine aldığı düşünce; Osmanlı Devleti'nin çatısı altında bütün Müslümanların bir araya gelmesi ile sömürgeci işgallere son verilmesi ve İslam'ın tekrar altın çağına döndürülmesidir. Muhammed Abduh'un ders halkalarından başlayarak, Şuf Kaymakamlığı, Trablusgarp Savaşı ve Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği sürecinde dönemin siyasal ve sosyal olaylarına şahitlik etmiştir. Osmanlı Devleti'nin karmaşık bir siyasal atmosferde bulunduğu dönem içerisinde mücadele eden Emir Şekib Arslan'ı, dönemin birçok isminden farklı kılan hususlardan birisi ise onun Osmanlı Devletine karşı olan sıkı bağlılığıdır. İttihat ve Terakki'nin özellikle Orta Doğu politikalarının belirlenmesinde önemli bir yere sahip olan Emir Şekib Arslan hem devlet hem de cemiyet için çalışmalar yapmış bir Arap mütefekkeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Emir Şekib Arslan'ın şahsiyeti üzerinden İttihat ve Terakki'nin siyaset anlayışını incelemeye çalıştık. Hem Emir Şekib Arslan'ın hem de İttihat ve Terakki'nin İslamcı tutumlarının neden ve sonuçlarını ortaya koymaya gayret ettik. Bunun yanı sıra İslamcılığın çıkış noktası ve dönemsel olarak uygulama alanı bulduğu hususları irdeleyerek, adem-i merkezîyetçi Araplarla İslamcılık arasındaki mücadeleyi inceledik.

Anahtar Kelimeler: Emir Şekib Arslan, Enver Paşa, İttihat ve Terakki, İslamcılık, Osmanlı Devleti.

**ISLAMIC POLITICS OF COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS IN THE LIGHT OF
EMIR SHAKIB ARSLAN'S PERSONALITY**

ABSTRACT

Emir Shekib Arslan, a versatile thinker, was born in Cebel-i Lebanon who grew up during the period where Arab Awakening emerged. Literary, scientific and political identities are featured when the life of Emir Shekib is studied. The most striking aspect of his identity is him being a member of the Union and Progress. The dynamics which made up the basis of Emir Shekib's ideas were formed accordingly. The thought that Emir Shekib placed at the center of his life was; to end the colonial occupation and return Islam back to its golden age by unifying all Muslims under the roof of the Ottoman Empire. Starting from the teaching cycles of Muhammed Abduh, Suf Governorship, Tripoli War and Cemal Pasha's Governorship of Syria, he has witnessed the social and political events of the period. Emir Shekib Arslan strived during the tough political atmosphere of the Ottoman Empire and the major aspect that made him stand out from all the other names of the period was his strict loyalty to the Ottoman Empire. As an Arab thinker, Emir Shekib Arslan has an important place in the determination of Union and Progress and especially in the determining of Middle Eastern Politics, has worked for both the state and the society. In this study we tried to examine the political understanding of the Union and Progress through Emir Shekib Arslan's identity. We made an effort to put forth the cause and effect of the Islamic attitude of both the Union and Progress and Emir Shekib Arslan. In addition, we examined

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, aslan.omer93@gmail.com

the struggle between decentralist Arabs and Pan-Islamism by studying the Pan-Islamism's starting point and its periodical application.

Keywords: Emir Shekib Arslan, Enver Pasha, Union and Progress, Pan-Islamism, Ottoman State.

GİRİŞ

Emir Şekib Arslan Osmanlı Devleti'nin son demlerinde dünyaya gelmiş bir fikir ve aksiyon adamıdır. Emir Şekib Bey yaşadığı dönem ve sonrasında hem fikirleri hem de siyasal aksiyonları ile ilgi konusu olmuş bir isimdir. Bugün gerek Türkiye'de, gerekse yurt dışında kendisi ile alakalı birçok akademik çalışma mevcuttur. Ülkemizde son zamanlarda onun kitaplarının bir kısmı da dilimize çevrilmiştir.¹ Emir Şekib Bey'in hayatı incelendiği zaman onun edebi ve ilmi kimliği ile karşı karşıya kalmaktayız. Bunun yanı sıra onun siyasal aksiyonları da bir hayli dikkat çekicidir. Bu çalışmada genel olarak Emir Şekib Bey'in biyografisi, kaleme aldığı eserler ve Emir Şekib Bey'i konu alan çalışmalardan yola çıkılarak, Emir Şekib Arslan'ın 1869 yılında dünyaya geldiği tarihten, Osmanlı Devleti'nin Suriye'den çekildiği sürece kadar var olan siyasal tutumu ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu makalenin ana ekseninde Emir Şekib Arslan'ın biyografisi üzerinden, onun üyesi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, İslamcı/İttihad-ı İslam merkezli siyasal aksiyonlar konu edilmiştir. İslamcılık ve İttihad-ı İslam konusu geniş çerçeveli bir mesele olmasına karşın ana hatları ile bazı meselelere değinilmiştir. Burada değinilen hususlar belirlenirken Emir Şekib Bey'in içerisinde yer aldığı konularla ilintilenmeye gayret edilmiştir. Bundan mütevellit dönemin bazı meselelerine ve Emir Şekib Bey'in Osmanlı Devletinin yıkılışından sonraki hayatının devam eden kısmına değinilmemiştir.

Makalenin içeriği ise üç ana başlık üzerine kurulmuştur, ilk başlık altında Emir Şekib Bey'in dünyaya gelişi ve eğitimi ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise İslamcılık siyasetinin tarihi kökleri ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi İslamcılık yaklaşımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İslamcılık yaklaşımı irdelenmiştir. Son bölümde ise Emir Şekib Bey'in de içinde bulunduğu siyasal olaylar üzerinden İttihat ve Terakki'nin somut İslamcı politikaları ele alınmak sureti ile çalışma tamamlanmıştır.

1. Emir Şekib Arslan ve Fikrî Alt Yapısını Oluşturan Faktörler

1.1. Emir Şekib Arslan'ın Hayatı

Emir Şekib Arslan, Emir Hammud Arslan'ın oğlu olarak, 1869 yılında (hicrî 1286) Cebel-i Lübnan'a Bağlı eş-Şüveyfat kasabasında dünyaya geldi.² XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren "Emir" unvanını alan, Hire'de hüküm süren Lahml krallarından Münzir b. Maüssema'nın soyundan geldiği söylenen ailesi, bölgenin nüfuslu Dürzî ailelerinden birisidir.³ Cebel-i Lübnan bölgesinde var olan kendine has sosyal düzenin içerisinde Arslanlar en saygın Dürzî ailelerden birisidir.⁴

Emir Şekib Arslan ilk eğitimini doğduğu topraklarda almıştır. Daha sonra ise farklı yerlerde ilim tahsil ederek, kendisini yerel kaynaklarla sınırlamayıp yetiştirmeyi başarmıştır.

Emir Şekib Arslan eğitim hayatının akabinde devlet memurluğu vazifesi yapmıştır; ilk önce babasından boşalan nahiye müdürlüğü görevine getirilirken daha sonraki süreçte Şuf kaymakamlığına atandı. Üç yıl kaymakamlık yapan Emir Şekib Bey, Trablusgarp Savaşı ile siyasal hayatta daha aktif bir rol aldı. Daha sonra Balkan Savaşları'nda Osmanlı saflarında yer alan Emir Şekib Bey, I. Dünya Savaşı'nda Suriye'de bulundu. 1916'da İstanbul'a dönen Emir Şekib Bey, özel bir görevle bir yıl sonra Almanya'ya gönderildi. Osmanlı Devleti'nin çökmesi ile uzun bir süre Avrupa'da sürgün hayatı yaşadı.

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, Ömer ASLAN, 0545 210 19 66, aslan.omer93@gmail.com.

¹ Emir Şekib Arslan'ın daha sonra türkçeye çevrilen eserleri için bkz.: Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş, El-Adl Matbaası, Şam 1913. Şehit Suriye, Takaddümiyye Matbaası, Kahire 2009. İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları, Müteferrika Matbaası, Şam 1915.

² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, Çev: Halit Özkan, KLASİK Yayınları, İstanbul 2009, s. 3.

³ Hulusi Kılıç, "Emir Şekib Arslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt.11, İstanbul 1995, s. 151-153.

⁴ William Cleveland, *Battı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, Çev: Selahattin Ayaz, Ekin Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

Sürgünde de aktif siyasete devam etti. İslam coğrafyasının kurtuluşuna dair İttihad-ı İslam fikrini, Beyrut'ta vefat ettiği 1946 yılına kadar sürdürdü.⁵

Emir Şekib Arslan'ı etkileyen ve ilerleyen dönemde kişiliğine şekil veren olaylar manzumesini anlayabilmek için yaşadığı çağın şartlarını anlamamız elzemdir. Emir Şekib Bey çocukluk döneminde dünyanın birinci büyük savaşa doğru gittiği evreye ve karmaşıklığa şahit olmuştu. Dünyaya geldiği zamanda Osmanlı Devlet'inin yaşadığı mali, askerî ve siyasi krizler hayli fazlaydı. Bu krizlerin en önemlilerinden birisi de 1882 yılında vuku bulan İngilizlerin Mısır'ı işgaliydi. Modern çağın önemli sömürgecilik hareketlerinden birisi olan Mısır'ın işgali, İngilizlerin bölgeyi Fransa'ya kaptırmamak, Süveyş Kanalına hâkim olmak, Mısır'ın mali istikrarını kontrol altına almak, İslam hilafetini Mısır'a nakletmek gibi sebeplerden ötürü meydana gelmişti. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü toprak bütünlüğünü korumacı anlayışı (Şark Siyaseti) değişmiş, böylelikle devlet, Osmanlı-Rus Savaşında yaşadığı büyük problemlerin yanı sıra bir de Mısır'ın işgali problemini ile karşı karşıya kalmıştı.⁶

Emir Şekib Bey'in on üç yaşında karşılaştığı bu durum, ilerleyen yıllarda mücadelesinin ve fikrî alt yapısının oluşmasında önemli rol oynayan olaylardan birisidir. Çünkü fikirlerinin temeli; Osmanlı Devlet'inin ayakta kalması ve bütün Müslümanların bir araya gelmesidir. Bu fikrin oluşmasında yaşadığı olayların etkisi kadar aldığı eğitimin ve özellikle hocası Muhammed Abduh'un da etkisi büyüktür.

1.2. Muhammed Abduh'un Öğrencisi Emir Şekib Arslan

Emir Şekib Arslan'ın eğitim hayatı ile alakalı olarak dikkat çeken hususların başında ailesinin Dürzî olmasına rağmen hem kendisinin hem de ailesinin Sünni inancı benimsemesidir. Bu sebepten ötürü eğitimini Sünni gelenek çerçevesinde almıştır.⁷

Emir Şekib Arslan ilk eğitimini ailesinin yanında altı buçuk yaşına girdiğinde, yaşadığı bölgede hocalık yapan Şeyh Mer'i Şahin Selman isimli bir hocadan okuma yazma öğrenerek almıştır. Ardından yine ailesinin yanında Kur'an'ı Kerim eğitimini tamamlamıştır.⁸

1877 yılında Lübnan hükümetine ait okula başlamış, fakat okullar ekonomik sebeplerden ötürü kapatılınca Şüveyfat'taki Amerikan okuluna başlamak durumunda kalmıştır. Burada coğrafya ve matematik eğitimi alan Emir Şekib Arslan, babasının teşviki ile Marunî okulu Medreset'ül-hikme'ye başlamış ve bu okulda yedi yıl eğitim almıştır. Emir Şekib Arslan, August Edib'ten Fransızca, Abdullah el-Bustanî'den Arapça dersleri almıştır.⁹

Babası alt kademelerde bir mahalli memur olan Emir Şekib Arslan'ın ailevi durumunu, yaşadığı bölgeyi değerlendirdiğimiz zaman ufkunun mahalli olarak sınırlı kalması ve buna göre bir mesleki seçim yapması muhtemelken, tam tersine aldığı eğitim, İslam coğrafyası içerisinde bir İslam vaizi, aktif bir siyasetçi ve fikir adamı olmasına vesile olmuştur. Aldığı bu kuvvetli eğitim, kendisini "Emîru'l-Beyân"¹⁰ ve "İmâmu'l-Müteressilîn"¹¹ olarak tanınan bir Arap edibi yapmıştır. Emir Şekib Bey'in kuvvetli ve akıcı üslubundan dolayı bu unvanlar kendisine verilmiştir.¹²

⁵ Hulusi Kılıç, *agm*, s. 151-153.

⁶ William Cleveland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 118. ve Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 424-425.

⁷ Hulusi Kılıç, *agm*, s. 151-153.

⁸ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 3.

⁹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 4.

¹⁰ Beyan Edebiyat terimi olarak mânayı ifade eden lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen ilim demektir. Nasrullah Hacımüftüoğlu, BEYÂN, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1992, s.22-23.

¹¹ Müteressil, edebi mektup yazma sanatına vakıf kişi demektir, İsmail Durmuş, Mektup, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s.14-16.

¹² Muhammed Yasir İnce, *Şekib Arslan'ın Hayatı Eserleri ve Divanındaki Methiyeler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 2.

1886 yılında Medrese'ül Hikme'deki eğitimini tamamlayan Emir Şekib Arslan, buradaki eğitiminin akabinde Beyrut'ta bulunan El-Medresetü's-Sultaniyye'ye başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan bu okulda, Türkçe ve İslam Hukuku dersleri alan Emir Şekib Arslan fikir hayatının şekillenmesinde önemli rol oynayan Muhammed Abduh'la tanışmış ve Abduh'tan, Mecelletü'l-ahkami'l-adliyye okumuştur.¹³

Emir Şekib Arslan'ın fikir dünyasını şekillendiren önemli isimlerden birisi Muhammed Abduh'tur. Emir Şekib Bey için Abduh, İslam'ın siyasi söyleminin anlaşılması noktasında bir mürşittir. Bu durumu izah ederken şöyle diyordu;

“Biz onda, tanıştığımız diğer ulemada göremediğimiz alim görüyorduk; bu alim akli ve nakli ilimleri en üst derecede birbiriyle birleştiriyor, her şeyi alışık olduğumuz kanaatlerin fevkinde yükselen bir filozof kavrayışıyla inceliyordu. Biz daha önce bu tür bir bakış açısına rastlamamıştık.”¹⁴

Muhammed Abduh; Mısır'ın Nil Deltası, Bahra kazasının “Mahalletü'n-Nasr” diye bilinen bir köyünde 1266/1849 yılında dünyaya geldi. 10 yıllık Ezher eğitiminin akabinde, âlimlik unvanını alan Abduh, Dar-ül Ulum'a hoca olarak atandıktan sonra burada İbn-i Haldun “Mukaddimesi” ve Guizot'nun “Avrupa Medeniyeti Tarihi” gibi dersler okuttu.¹⁵

Muhammed Abduh, Mısır'da bulunduğu dönemde tanıştığı Cemalettin Efgani'nin fikirlerinden ciddi manada etkilenmiştir. Hristiyanlığın Protestan anlayışı gibi olmamakla birlikte İslam'da reform fikrini benimsemişlerdir. Burada önemli olan husus Abduh'un benimsediği reform fikirlerinin ekseriyetle siyasi olmasıdır. Bu görüşler, İslam dünyasının yaşadığı kriz durumundan çıkarılması ve tekrar öze dönerek İslam'ın eski güç ve kudretli günlerine kavuşması olarak formüle edilebilir.

Cemaleddin Efgani'nin ortaya koyduğu fikir Panislamizm olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam dünyasının bir araya getirilmesi ve birlik olarak emperyalist saldırılara karşı koyulması yönünde geliştirilmiş bu fikir, hilafet müessesinin altında gerçekleştirilecek bir aksiyonla sağlanabilirdi. Bu konuda Efgani'nin fikirlerinden biriside emperyalist işgaller altında bulunan İslam coğrafyasındaki topraklarda, içeriden çıkartılacak ayaklanmalar yoluyla işgalleri püskürtme fikridir. Bunun için Osmanlı Devleti'nden yetki ve para talebi olmuştur.¹⁶

Abduh'u ayıran nokta ise fikirlerinin daha çok eğitim ağırlıklı olmasıdır. Abduh İslam dünyasında başlatılacak topyekûn bir eğitim faaliyetinin ancak kurtuluşa giden yolu açacağına inanmıştır.¹⁷ Çünkü Abduh'un gördüğü en büyük problem İslam coğrafyasında yaşanan cehalettir. Bu konuda Sultan II. Abdülhamid'e layihalar yazmış, bir eğitim seferberliği başlatmak için uzun uğraşlar vermiştir. Abduh'un yazdığı layihaların birisinde geçen şu ifadeler ise Emir Şekib Arslan'ın İslamcılığının genel bakış açısını yansıtmaktadır:

“Müslümanlar arasında vicdan sahibi olan herkes Osmanlı Devleti'nin muhafazasını, dini inanç esaslarında, Allah'a ve resulüne imandan sonra üçüncü kabul eder. Çünkü dinin sultanını koruyan ve devletin topraklarını muhafaza eden tek düşünce budur.”¹⁸

Aslına bakarsak bu satırlar Emir Şekib'in fikir dünyasının ve siyasi reflekslerinin bir özeti gibidir. Çünkü Emir Şekib; Osmanlı Devleti'ni yıkıldığı güne kadar güttüğü davanın merkezine koymuştur. Anlaşılacağı üzere Abduh ve Emir Şekib'in İslamcı yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin ayakta tutulması, hilafet kurumunun gücünün artırılması üzerinedir. İslah anlayışlarının temelinde bu vardır. Osmanlı Devleti'nin, emperyalist işgallere ve tecavüzlere karşı bir kalkan olduğu noktasında her ikisi de birleşmektedir.

¹³Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 7.

¹⁴Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 41.

¹⁵ Halil Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VII, Sivas Aralık 2003, s. 262.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 358.

¹⁷ İhsan Süreyya Srma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 26.

¹⁸ *Age*, s. 29-30.

Abduh ile Emir Şekib'in ayrıldığı nokta ise Abduh'un bir davetçi olarak çok fazla siyasi aksiyona katılmamasıdır. Diğer yandan Emir Şekib, genç yaşından beri siyaset ve yönetimin içinde yer almış, olayların bizzat içerisinde bulunmuştur. Yeri gelmiş Trablusgarp cephesinde savaşmıştır, yeri gelmiş Balkan cephesinde. I. Dünya Savaşı'nın ilan edildiği dönemde ise bizzat İstanbul'da savaşa dahil olma sürecinin içerisinde yer almıştır. Bunların hepsi bir yana onu Abduh ve diğer Arap İslamcılarından ayıran en önemli husus ise Emir Şekib'in bir İttihat ve Terakki Fırkası mensubu ve aktif çalışanı olmasıdır.

2. Sultan II. Abdülhamid'ten, İttihat ve Terakki'ye İslamcılık Siyaseti

2.1. Sultan II. Abdülhamid ve İslamcılık Siyaseti

Emir Şekib Arslan'ı anlayabilmek için üyesi olduğu ve uğruna mücadele ettiği İttihat ve Terakki hareketini anlamamız elzemdir. Bunun yanı sıra İTC¹⁹ içerisindeki konumunu anlayabilmek için ise İslamcılık fikrini anlamak önem arz etmektedir.

İslamcılık; Sanayi Devrimi sonrası başlayan Avrupa'nın kültürel ve emperyalist yayılmasına karşı sistemleştirilmiş bir yaklaşımdır. İslam'ın toplumsal düzene hakim olması, dinin ihya edilmesi ve Hz. Peygamber dönemine yani Asr-I Saadete tekrar dönülmesini amaçlayan fikri yaklaşımdır demek mümkündür.²⁰ Pan-İslamizm ise Batılıların, yeryüzünde yaşayan bütün Müslümanların bir araya gelmesi olarak tarif ettiği siyasal fikirdir. İttihad-ı İslam'da yine aynı tanımın farklı bir isimlendirmesidir. Pan-İslamizm'in İttihad-ı İslam'dan farkı Batı perspektifli bir isimlendirme olmasıdır. Bu kavramların Osmanlı toplumunda ilk defa kullanılmaya başlandığı tarihler ise 1869-1871 yıllarından itibaren görülmektedir.²¹

İslamcılık veya İttihad-ı İslam fikri ile alakalı genel kanı bu yaklaşımın Sultan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıktığı ve uygulama alanı bulduğudur. Hâlbuki yapılan araştırmalar göstermektedir ki İttihad-ı İslam II. Abdülhamid'ten öncede vardı, hatta Sultan Abdülaziz döneminde zaman zaman uygulandığı noktalar olmuştur.²² Fakat İslamcılığın Osmanlı Devleti'nde öne çıktığı ve sistemli bir devlet politikası olduğu dönem Sultan II. Abdülhamid dönemidir.²³ 1876'da Sultan V. Murad'ın akli dengesini yitirmesi ve tahta Sultan II. Abdülhamid'in geçmesi ile devlet yeni bir yol arayışına girmek zorunda kalmıştır. Çünkü II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemde Hersek İsyanı devam etmekte, Bulgar İsyanı ise patlak vermiş durumdaydı. Durum sadece bununla sınırlı kalmamış, üstüne üstlük birde 93 Harbi ile Rus orduları Plevne savunmasını yarıp hızlıca İstanbul önlerine kadar inmişlerdi. Berlin Antlaşması ile Kars ve civarı Rusya kontrolüne verilmiş, Bosna-Hersek'in idaresi Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştı. İmparatorluk için ardi ardına yaşanan kayıplar bununla sınırlı kalmamış, aynı zamanda 1881 yılında Fransa, Tunus'a asker çıkartıp himaye altına alındığını ilan etmiştir. Bundan bir yıl sonra ise İngiltere Mısır'ı işgal etmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti'nin sömürgeci işgaller sonucu ardi ardına toprak kayıpları yaşaması neticesinde Sultan II. Abdülhamid, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi fikirlerden ziyade İslam ümmetinin bir araya gelerek emperyalist işgallere karşı koymasını düşüncesine dayalı "İttihad-ı İslam/İslamcılık" siyasetini benimsedi. Bu siyasetin temelini oluşturan saik ise; ardi ardına toprak kaybeden devletin ayakta kalabilmesi için tek umudun Müslümanların birleşmesi olduğu fikridir. Bu düşünce Klasik Dönem İslam-siyaset ilişkisinden ziyade kendisine has bir dini-siyasi organizasyon teşkil etmiştir. Bu siyasetin merkezine Osmanlı hilafetini, dolaylı olarak da kendisini koyan II. Abdülhamid, Anadolu dışındaki Müslüman tebaayı da etrafında toparlamayı ve bu şekilde emperyalist işgallere karşı bir cephe oluşturmayı maksat edinmiştir.²⁵ Çünkü II. Abdülhamid hilafet müessesinin kendine özgü ve benzeri

¹⁹ İTC; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kısaltması olarak kullanılmıştır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde de aralıklarla kısaltma kullanılmıştır.

²⁰ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 26-27.

²¹ Kemal Karpat, *Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*, X. Türk Tarih Kongresi, C. IV, 22-26 Eylül 1986 Ankara, s. 1331.

²² Mümtazer Türköne, age, s. 33.

²³ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, s. 13-14.

²⁴ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 91-92.

²⁵ Şaban Tanıyıcı, Selçuk Kahraman, "II. Abdülhamid'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam" *Medeniyet ve Toplum*, C. 1, S. 2, Güz 2017, s. 2.

olmayan mevkiinin farkındaydı ve bunu kullanmak istemiştir, netice itibariyle II. Abdülhamid döneminde hilafet vurgusu çok yoğun bir biçimde yapılmıştır.²⁶

II. Abdülhamid'in Tanzimat ile uygulanan Osmanlıcılık siyasetinin etkisini yitirdiğini ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçi fikirlerden devlet sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim tebaanın etkilendiğini görmesi, İslamcılık siyasetine yönelmesinde etkili olmuştur. İlk başta Panslavizm'e karşı gelişen Pan-İslamcı siyaset, ilerleyen süreç içerisinde İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi sömürgeci devletlerin işgali altında yaşayan Müslümanların tamamını kapsayacak bir duruma gelmiştir.²⁷

Sultan II. Abdülhamid, Arap ve Afrika coğrafyasında itibar gören şeyhleri, âlimleri etrafına toplamış, kendilerine verdiği hediye ve bol maaşlarla hürmet göstererek etrafında bir taraftar kitlesi oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı sınırları dışında kendi adına hutbeler okutmuştur. Bunun yanı sıra İslamcı siyasetin yayılması için bir istihbarat ağı kurmuş, kendisinin de müntesibi olduğu Şazeliye tarikatının ve Medeniye tarikatının dervişlerini birer istihbaratçı-derviş olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu dervişleri Afrika'dan Türkistan'a Müslüman milletlerin yaşadığı yerlere gönderen II. Abdülhamid, bu vesile ile kendi adına bir propaganda ağı kurmaya çalışmıştır.²⁸

II. Abdülhamid, ortaya koyduğu İslamcı siyasetin işleyişini Trablusgarp'ta Medeniye tarikatı şeyhi Muhammed Zarif'le sağlarken, Tunuslu Hayreddin Paşa'yı sadrazamlık görevine getirerek Tunus üzerinden Afrika'ya temas etmeye çalışmıştır. Faaliyetleri bununla sınırlı kalmayan II. Abdülhamid 1901 yılında Boxer İsyanı'nı bastırmak için Enver Paşa nezaretinde bir "Nasihat Heyeti"ni Çin Müslümanlarına göndermiştir. Saltanatının son yıllarında faaliyete geçirmeyi başardığı Hicaz demiryolu ile projesi ile II. Abdülhamid İslam dünyasındaki itibarını arttırmayı başarmıştır.²⁹

Sultan II. Abdülhamid'in izlediği İslamcılık siyaseti, neticeleri itibariyle tartışılmaya devam etmektedir. İslamcılık siyasetinin başarılı olup olmadığı bir yana II. Abdülhamid'in otuz üç senelik iktidarı süresince iç ve dış siyaseti motive etmesi açısından ve muharrik güç oluşturmasından dolayı İslamcılık siyasetinin hayali bir fikir olmadığı görülmektedir.

II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin önemli sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; İslam dünyasının büyük bir kısmında hilafet müessesinin etkisi artırılmış, birçok İslam ülkesinde Müslümanlar halifeyi görmek üzere İstanbul'a kadar gelip, devlete bağlılıklarını bildirmişlerdir.³⁰ Bu durum halifelik'in manevi ve siyasi nüfuzunun artmasına sebep olmuştur.

2.2. İttihat ve Terakki Cemiyet'inin İslamcılık Siyaseti

Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi akabinde devlet İttihat ve Terakki yönetimine geçti. Her ne kadar İTC, 1913 Babıâli Baskını ile bir hükümet darbesi gerçekleştirilene kadar âdem-i merkeziyetçilerin muhalefeti ile iktidara tam hâkim olamasa da süreç içerisinde devlet idaresinde ciddi söz sahibi oldular.³¹

1913 Babıâli Baskını ile iktidarı tamamen ele geçiren İTC devletin siyasetine yön verecekti. Burada tartışma konusu olan meselelerin başında İTC'nin fikri programı ve ideolojisi gelmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki İTC, Jön Türklerden bu yana belirli bir ideolojiye veya programa bağlı olmadığı görülmektedir. Jön Türkler 1895-1908 aralığında herhangi bir ideoloji veya bir siyasi formül ortaya koymamışlardır.³²

İTC ile alakalı genel kanı Turancı veya Türkçü politikaları benimsediğidir.³³ Burada yaşanan tartışmalardan birisi İTC'nin merkezileştirme politikalarının, Türkleştirme politikası olarak

²⁶ Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul 2009, s.324. ve Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018, s. 37.

²⁷ Ercüment Kuran, *age*, s. 92- 94. ve Kemal Karpat, *age*, s. 324-325.

²⁸ İhsan Süreyya Sırma, *age*, s. 50.

²⁹ Ercüment Kuran, *age*, İstanbul 2013, s. 97.

³⁰ Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 153.

³¹ Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, İstanbul 2017, Cilt II, s. 357.

³² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirler 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 24.

algılanmasıdır. Hâlbuki incelendiği zaman İTC'nin bu yaklaşımında Türkçülük fikrinin esas alınıp alınmadığı bir tartışma konusudur.³⁴

İTC'nin ideolojik yaklaşımı ile alakalı farklı görüşler bulunmakla birlikte, İslamcı, Türkçü veya farklı bir ideolojik, siyasi programa bağlı kaldılar demek mümkün görünmemektedir. İTC genel fikriyat olarak Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını benimsemiş bir harekettir demek, yanlış olmayacaktır. Bundan dolayı faydacı ve reel-politik davranmışlardır.

İTC'nin özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Türkçülük ve İslamcılığı benimsediği fikri düşünülmeyle birlikte, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu durum ideolojik bir yaklaşım değil, siyasi değişime karşı ortaya çıkan reaksiyonlardır. İmparatorluğun Türk olmayan Müslüman tebaasının bir arada tutulması için İslamcılık ne kadar gerekliyse, Türk ahalinin toprakların kaybedilmesi sonrası devlet için en belirgin nüfus haline gelmesiyle Türkçü yaklaşım bir o kadar gerekli görülmüştür.³⁵ Bu sebeplerden dolayı İTC, yeri geldiği zaman Türkçü politikalara yeri geldiğinde ise İslamcılığa başvurmuştur. Bu tavrının sebebi ise ciddi bir kan kaybı yaşayan devletin, parçalanmadan ayakta tutulabilmesidir.³⁶

İslamcılık siyasetinin tercih edilmesi meselesini inceleyecek olursak... 1908'den sonraki süreçte devlet içerisinde millet, hürriyet gibi kavramlar tartışılmaya başlanmış olmasına rağmen bu durum çok fazla uzun sürmemiştir. Çünkü 1910 tarihine gelindiğinde Batılıların Müslümanların yaşadığı bölgelere ve özellikle Osmanlı Topraklarına olan saldırıları bir hayli artmasıyla, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı gibi ardı ardına patlak veren hadiseler İTC'yi bir mecburiyet olarak İslamcılık siyasetini uygulamaya itmiş olması muhtemeldir. İslamcılık bu dönemde de tıpkı II. Abdülhamid dönemindeki gibi emperyalist işgallere karşı bir zırh olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Said Halim Paşa gibi İslamcılık fikrinin öncülerinden olan bir isme Hariciye Nazırlığı ve İTC Genel Başkanlığı görevlerine seçmelerinden anlaşılacağı üzere İslamcılık hem erken dönemde hem de ilerleyen süreçte İTC için önemli bir unsur olmuştur.³⁷

Ayrıca İTC'nin İslamcı tutumunu, 1910 tarihini başlangıç olarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü İTC İslamcılık fikrini II. Meşrutiyetten önce Rus ve Ermenilere karşı mücadele veren Kafkas Müslümanları ile temas kurarak pratikte uygulamaya başlamıştır.³⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere İTC'nin İslamcılık anlayışı hareketin erken dönemlerinde de mevcuttur.

İslamcılık İTC için dış siyasette nasıl bir zırh ise iç siyasette de bir meşruiyet aracı olmuştur. Bunun en net örnekleri Sultan II. Abdülhamid'e karşı sergiledikleri muhalefette kullandıkları İslami argümanlardır. Sultan'ın hal edilmesinde dahi, bu argümanları kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Sultan'ın "*bazı şer'i meseleleri, şeriat kitaplarından çıkardığı[nı]*"³⁹ iddia etmeleri bunun en somut örneklerinden birisidir.

Bu hususlardan da anlaşılacağı üzere İslamcılık siyaseti İTC için kesin bir ideoloji olmamakla birlikte iç ve dış siyasette birleştirici ve meşrulaştırıcı hüviyetinden dolayı vazgeçilmez bir politik unsur haline gelmiştir.

İslamcılık İTC'nin iktidara geldiği dönemde de tıpkı II. Abdülhamid dönemi gibi istihbarat çalışmaları ile yürütülmeye çalışılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa bu konuda İTC'nin en önemli propaganda unsurlarından birisidir.⁴⁰ Buraya kadar incelediğimiz kısımda Sultan II. Abdülhamid ve İTC'nin genel İslamcı yaklaşımının sebepleri irdelenmiştir. Burada konumuzla alakalı olan hususta Emir Şekib Arslan'ın konumunu ve İTC içerisindeki faaliyetleri üzerinden meseleyi değerlendirecek olursak; Emir

³³ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 35, 2014, s. 219.

³⁴ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Çev: Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 4.

³⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971, s. 254.

³⁶ Cezmi Eraslan, *age*, s.27.

³⁷ Said Halim Paşa, *Buhranımız ve Son Eserleri*, Der. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. XVI.

³⁸ Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 37.

³⁹ İhsan Süreyya Sırma, *age*, s. 108.

⁴⁰ Gönül Güneş, "Teşkilat-I Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIX, S. 85, Mart 2013, s. 114.

Şekib Bey'in İTC'nin İslamcı veya İttihad-ı İslam merkezli politikalarında kritik bir rol oynadığı görülmektedir. 1913-1914 yıllarında Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı mektuplarda bu durum açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yazılan mektuplar muhteva olarak İslam dünyasının dört bir yanı ile temas kurulmasının, bölge halklarının dillerinde yayın yapacak gazeteler ile bir propaganda ağı kurulmasının yanı sıra Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin bu bölgelere gönderilmesinin faydalı olacağından bahsedilmektedir.⁴¹

Emir Şekib Bey İTC'ye, İslamcı siyaset konusunda sadece bir tavsiyeci olmamış, aynı zamanda sahada aktif görevlerde bulunmuştur. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı'na, Suriye'de Cemal Paşa'nın yaşadığı sürece şahitlik etmesi saha tecrübeleri açısından ana başlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Emir Şekib Arslan ve İTC'nin Osmanlı Coğrafyasında İslamcı Faaliyetleri

3.1. Emir Şekib Bey ve İTC'nin İslamcı Siyaseti Çerçevesinde Trablusgarp Savaşı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli İttihad-ı İslam deneyimlerinden birisi Trablusgarp Savaşı olmuştur. Trablusgarp Savaşı sadece İTC için değil aynı zamanda Emir Şekib Arslan'ın Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki konumu açısından önemli bir role sahiptir.

Geç sanayileşen Avrupa devletleri ekonomilerini ayakta tutabilmek amacı ile sömürgecilik yarışına katılma eğilimi gösterdiler. Fakat sömürgecilik hareketi içerisinde pay kapmada İtalya geç kalmıştı. Kendisine sömürge kuracağı toprak parçası arayışına giren İtalya Devleti hem doğal kaynaklar hem de coğrafi konumunun kendisine yakın olması sebebiyle Libya'yı gözüne kestirdi. Ayrıca Afrika kıtasında, Fas, Tunus, Cezayir, Mısır gibi bölgeler daha önce işgal edilmiş, geriye sadece Libya Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştı. Bu gelişmelerin akabinde Trablusgarp'ta yaşayan İtalyanlara ayrıcalık verilmesi talebi ile Babiali'ye iki nota veren İtalya, Osmanlı Devleti'nin notaları reddetmesi üzerine 28 Eylül 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmeye başladı.⁴²

İtalya'nın Trablusgarp İşgali sırasında Şuf kaymakamı olan Emir Şekib Arslan, durumun vahameti sebebiyle, Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir telgraf göndererek, Trablusgarp halkına destek verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Telgrafa cevap o dönemde Mahmut Şevket Paşa'dan gelmiş, Emir Şekib Bey'in vatanperverliği vurgulandıktan sonra, Şevket Paşa tavsiyeleri için teşekkür etmişti. Bu cevaba binaen, Mahmut Şevket Paşa'ya bir telgraf çeken Emir Şekib Bey, bölge halkının kendisini savunmaya hazırlandığını, devletin buraya kılık değiştirerek subay göndermesi gerektiğini, ayrıca bölge halkına silah ve mühimmat desteği yapılması gerektiğini belirtti. Bu tavsiyelerinin İstanbul'da kabul gördüğünü belirten Emir Şekib Bey, Berlin askerî ataşesi Enver Bey'in bu konuda vatanperverlik duygularının kabardığını, İstanbul'a gelerek topladığı subay ve bir miktar para ile İskenderiye üzerinden yola çıktığını belirtir.⁴³

Bu süreç içerisinde Said Paşa hükümetinin izni ile Trablusgarp'a Enver Paşa komutasında gönüllü Türk subayları hareket etmişlerdi. Grubun içerisinde Enver Paşa, Mustafa Kemal, Ömer Naci ve Sapançalı Hakkı gibi ittihatçı subaylar bulunmaktaydı. 14 Ekim 1911'de İskenderiye'ye ulaşan grup, demiryolu vasıtası ile 7 Kasım 1911'de Tobruk'a ulaşmışlardı. İstanbul'dan gelen subayların haberini alan bölgenin ileri gelenleri, özellikle şeyhleri, Enver Paşa'nın etrafında toplanmışlardı. Bunların içerisinde ciddi bir kuvvete sahip olan Senusi Şeyhi Seyyid Ömer, iki bin kişilik bir kuvvetle Enver Paşa'nın emrine girmişti. Bunun akabinde Enver Paşa, Bingazi Umum Kumandanlığına tayin edildi. Enver Bey İstanbul hükümeti tarafından kendisine gönderilen 25.000 lira destek ile kısa zamanda bölgedeki savaşı sayısını on altı bine kadar çıkarmayı başarmıştır.⁴⁴

Trablusgarp meselesinde İTC'nin İslamcı bir siyaset izlemesindeki maksat ve amaca gelecek olursak, Libya direnişini sağlayan unsurun yukarıda da belirttiğimiz üzere Senusiler olduğu görülmektedir.

⁴¹ Nevzat Artuç, *age*, s. 40-41.

⁴² Mevlüt Çelebi, "Uşi Antlaşması'dan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları Bildiriler*, Edit. Prof. Dr. Mehmet Ersan- Dr. Nuri Karakaş, TTK Yayını, Ankara 2013, s. 104.

⁴³ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 44-45. ve

⁴⁴ Nevzat Artuç, *age*, s. 91.

Senusilik; adını tarikatın kurucusu olan Muhammed bin Ali es-Senusî'den alan bir öze dönüş hareketidir. Genel düşüncesi Hz. Peygamber dönemindeki saf ve sahih inanca dönerek, dinin bidatlardan arındırılmış halini yaşamaya çalışan bir hayat disiplini'dir.⁴⁵ Senusî hareketi, bu yapısı ile her ne kadar Vehhâbilik fikrini anımsatsa da Vehhâbilîğin tasavvuf karşısı fikirlerini göz önünde bulundurduğumuzda aralarında temelden bir fark olduğu görülmektedir.⁴⁶

Senusiliği, bir takım tasavvufî hareketlerden ayıran en önemli farkları, İslam'ın sadece nefis terbiyesi kısmı ile alakadar olmayıp, içtimai, iktisadi, eğitim ve sosyal meselelerde doktrinleri bulunması ve bu konulara dâhil olması şeklinde sıralayabiliriz.⁴⁷ Bu sebeplerden ötürü Afrika bölgesinde ciddi bir yayılma alanı bulmuş olan Senusilik, Libya direnişi noktasında İttihatçı subayların en büyük destek unsurlarından birisi olmuştur. Çünkü Senusî anlayışının en temel düsturlarından birisi Müslümanların Gayr-i Müslim bir idare altında yaşamalarının caiz olmadığı böyle bir durum karşısında cihad etmenin farz olduğu bu imkan yoksa bölgeden hicret etmek gerektiğidir.⁴⁸

İslam anlayışları bu şekilde olan Senusiler ile Osmanlılar'ın ilişkileri ise çok daha öncesine dayanmaktaydı, hatta Sultan II. Abdülhamid döneminde Senusiler ile İttihad-ı İslam siyaseti dâhilinde ilişkiler güçlendirilmişti, Senusî mescitlerinde Osmanlı Sultanı adına hutbe okutulmaktaydı.⁴⁹ Bundan dolayı Libya direnişin organize edilmesinde Osmanlı Devleti Senusilere güvenmiş ve birlikte hareket etmişlerdir.

Trablusgarp Savaşı sırasında Emir Şekib Bey'in rolüne bakacak olursak onun sadece bir tavsiyeci olarak kalmadığı, aynı zamanda cepheye gidecek lojistik destek sağlanmasında büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Şeyh Ali Yusuf'un Trablusgarp Cephesi'ne yardım edebilmesi için Mısır'a daveti üzerine bölgeye gitmiştir. Mısır'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Mısır Yardım Cemiyeti ile cepheye gidecek yardımlar noktasında görüşmeler yapmıştır. Bunların yanı sıra Mısır hidivinin kendisine Trablusgarp meselesine karışmamasını öğütlemesine karşılık, Osmanlı Devleti'ni zayıflatacak bir hareketin hem Türklere hem de Araplara büyük bir zarar vereceğini ifade ederek yardım faaliyetlerine devam etmiştir.⁵⁰

Emir Şekib Bey savaş süresince Trablusgarp'a ayrı bir önem vermiştir. El Müeyyed gazetesinde yazdığı yazılar ile bunu sürekli vurgulamıştır. Burada kaleme aldığı yazılarda Emir Şekib Bey; Osmanlı vatanperverliğini vurgulamış, bir Haçlı İstilasası olarak gördüğü İtalyan işgaline karşı bütün Müslümanların karşı durmasının bir vazife olduğunu belirtmiştir;

“Yalvarın Allah'a ey korunmuş mülkün Osmanlıları, yeryüzündeki mevcudiyetinizin devamı için ve boyunlarımızdaki boyunduruktan kurtulmak için! Yalvarın Allah'a, ey Doğulular, yok olup gitmemesi gereken bu devletin muhafazası için! Yalvarın Allah'a ey hilafetin hüküm sürdüğü topraklarda yaşayanlar, İslami hayat kıvılcımının kaybolmaması için! Ancak fedakârlıklar ebediyete kadar yaşayacaktır.”⁵¹

Emir Şekib Bey hem cephede bizzat bulunmasının hem de El Müeyyed'de yazdığı yazıların sebebini ve Trablusgarp meselesini ele aldığı önemi hatıratlarında şu şekilde dile getiriyordu;

“Trablusgarp meselesinin hafife alınması, İslam dünyasını ve özellikle Arapları düşündüklerinden çok daha büyük sorunlarla karşı karşıya getirecekti. Çünkü Avrupalıların gözünde İslam, birbirine bağlı zincir halkaları gibiydi. İslam'ın içine düştüğü belaların tek sebebi, kötü danışmanlar tarafından yönlendirilen idarecilerin başta işi sıkı tutmamasıydı. Bu danışmanlar, yöneticilere şunları söylüyorlardı; 'Memleketimizin geri kalan kısımları, hiçbir faydasını görmediğimiz yerleri savunmanıza gerek bırakmayacak kadar geniş ve büyüktür.' Azıcık bir

⁴⁵ Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, “Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 19, Güz 2011, s. 191.

⁴⁶ Rifat Türkel, “Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 8, October 2013, s. 708.

⁴⁷ *Agm*, s. 192.

⁴⁸ Salih Emre Özdemir, “II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Tarikatların Rolü: Senusî Tarikatı Örneği”, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 58.

⁴⁹ *Age*, s. 78.

⁵⁰ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydının Anıları*, s. 45.

⁵¹ William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, s. 46.

ihmalin büyük zararlara yol açacağını unutmuş gibiydiler. Trablusgarp Savaşı'nda Mısır'da bulunduğum bir dönemde Refik El-Azm Bey bana; 'Şimdi Trablusgarp çölleri ile uğraşacak durumda değiliz,' demişti. Kendisine hemen; 'Eğer Trablusgarp'ın çölleri müdafaa edemezsek, Şam'ın bahçelerini de müdafaa edemeyiz,' diye cevap vermişim. Nitekim öyle oldu."⁵²

Trablusgarp savaşı Enver Paşa ve Emir Şekib Bey'in İslam Birliği siyaseti için ciddi bir deneyim olmuştu. Savaş sürecinde Enver Paşa direnişi desteklemek için el-Cihad isminde bir gazete kurmuş bu gazete üzerinden İslam dünyasına savaşın seyrini aktarmıştır.⁵³ Enver Paşa'nın kurduğunu gazetinin isminden de anlaşılacağı üzere Trablusgarp Savaşı'nın manevi motivasyonu cihad söylemi ile sağlanmış, yapılan savaşın İslami bir mücadele olduğu ön plana çıkarılmıştır.

Enver Paşa savaş sırasında Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan beyannameinde İslam dünyasına yaptığı çağrıda, İtalyan işgaline karşı durmanın Müslümanlara farz olduğunu şu şekilde belirtmiştir;

"Şu hâlde Hilâfet-i İslâmiyye ve vatan-ı mukaddes-i Osmanî uğrunda dest-i celâdetimizde meslûl olan seyf-i sâtımız ile bize müteveccih âmâl-i İslâmiyye ve Osmaniyeye kemâl-i fedâkârî ile hizmet ederek âsâr-ı muvaffakiyyet ve muzaf-feriyyet göstermek, düşmanı kahreylemek üzerimize farz olan en büyük bir vazifedir."⁵⁴

Ayrıca Enver Paşa Trablusgarp'ta yaşanan İtalyan taarruzunu, "*Gazetelerde kıymetli tahminler okuyorum! Bu savaş yirminci yüzyılda İslam'a karşı bir Haçlı Seferi olacaktır,*"⁵⁵ şeklinde tasvir etmesinden de anlaşılacağı üzere bu savaşı bir Hilal ve Haç mücadelesi olarak algılamıştır. Bunların yanı sıra Enver Paşa'nın Trablusgarp Savaşı esnasında kaleme aldığı 27 Ocak 1912 tarihli bir mektubunda Enver Paşa bölge ahalisi ile alakalı izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır;

"Araplar şöyle diyorlar: Bu savaştan çok memnunuz çünkü bize Halifemizin otoritesine ihtiyacımız olduğunu gösterdi. Halifemizde anladı ki bizler onun ölümüne kadar sadık ve fedakar kalacak oğullarıyız."⁵⁶

Yukarıda özetlenen meselenin bir başka örneği ise 2 Ekim 1911'de Hindistan Müslümanlarının Kalküta'da "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne Yardım Komitesi" oluşturmasıdır. Bunun yanı sıra Müslüman Birliği (All-India Muslim League), 7 Ekim 1911'de Leknev'de bir toplantı düzenleyerek İtalyan saldırılarını kınayıp Osmanlı Devleti'ne destek verdiklerini ilan etmiş olmasındır.⁵⁷

Bu savaş aynı zamanda Emir Şekib Bey'in cephede Enver Paşa ile tanışmasına vesile olmuştur. Bu dostluk Emir Şekib Bey'in hayatı içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Emir Şekib Bey'e göre Enver Paşa İttihat-ı İslam'ın kurulması yolunda çaba sarf eden bir kahramandır.⁵⁸

Trablusgarp Savaşı Senusilerin yerel direnişi ile ilk aşamada başarı sağlamış, İtalyanlara ağır kayıplar verdirmiştir. Fakat 1912'de ortaya çıkan Balkan Savaşı, Trablusgarp'taki direnişi etkileyecekti. Balkanlardan gelen tehlikenin bertaraf edilmesi ve İstanbul'un güvenliğinin sağlanması amacı ile Babialı İtalyanlarla barış görüşmelerine başlamış ve bu durum Libya'da duyulmuştu. Barış görüşmelerine karşı çıkan Enver Paşa direnişin devam etmesi gerektiği noktasında ısrarcı olduysa da 15 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması imzalandı. Bölgedeki ittihatchi subayların Balkan Savaşları'na dönmek için Libya'dan ayrılması ile savaş Senusilerin direnişi şeklinde devam etmiş, bu süre zarfında Enver Paşa el altından Senusileri desteklemeye devam etmiştir.⁵⁹

⁵² Emir Şekib Arslan, *İttihatchi Bir Arap Aydın Anıları*, s. 47-48.

⁵³ Nevzat Artuç, *age*, s. 100.

⁵⁴ Enver Paşa, "Beyanname", *SİRÂTIMÜSTAKİM*, Edt. Ertuğrul Düzağ, C. 7, S. 25, İstanbul Zilka'de 1329 -16 Kasım 1911, s. 162.

⁵⁵ Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Md. Ankara 1979, s.52.

⁵⁶ M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989, s.76-111.

⁵⁷ Hasan Taner Kerimoğlu, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 2, Kış 2012, s. 166.

⁵⁸ William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, s. 55.

⁵⁹ Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senüsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2013, s. 31.

Trablusgarp Savaşı cephede her ne kadar istenilen başarıyı elde edip İtalyanları bölgeden komple atamamış olsa da İttihad-ı İslam siyasetinin muhayyel bir fikir olmadığı, sahada bizzat pratik bir karşılığı olduğunun tecrübe edilmesi açısından gayet önemlidir.

Bu durumun farkında olan Emir Şekib Bey savaştan sonra şu satırları kaleme alarak, İttihad-ı İslam siyasetinin önemine vurgu yapmıştır;

“Ahmed Şerif es-Senusi gibi bir tarikat şeyhinin otuz altı ay boyunca güçlü bir devlete karşı nasıl direndiğini gördük. Hala da bu mücadele devam etmekte, İtalya hezimete uğramaktadır. Bunun sebebi ise, bütün Arapların birleşip Ahmed Şerif’e itaat etmesidir. Ya Müslümanların etrafı sarılıp ateş çemberine alındıklarında Osmanlı Sultanı olmazsa ne yapacağız? Avrupa mezalimini bu hadde tutabilen güç, devletimizin varlığıdır. Müslümanların bütün hürriyetlerini ellerinden alabilmek için, Osmanlı’nın yok olmasını beklemekteler.”⁶⁰

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Trablusgarp direnişi hem Emir Şekib Bey’in zihin dünyasında hem de İTC’nin İslam dünyası üzerinde uyguladığı İslamcı politikalarda ciddi bir yer edinmiştir. Eldeki kısıtlı imkânlarla gerçekleştirilen bu direniş hem İslam dünyasının topyekûn ayağa kalkması ile emperyalizme karşı koyabileceği inancını güçlendirmiş hem de Osmanlı Devleti’nin varlığının ve ayakta kalmasının elzem olduğu düşüncesini desteklemiştir. Haliyle Trablusgarp Savaşı İslamcılığın pratik uygulamasının kısmen başarılı olduğu bir vaka olmuştur.

3.2. Emir Şekib Bey’in Nazarında İslam’ın 4. Büyük Felaketi: Balkan Savaşları

Balkan Savaşı’nın çıkması ile birlikte Trablusgarp’dan ayrılan Emir Şekib Bey bu savaş sırasında da Osmanlı Devleti’ne destek vermeye devam etti. O dönemde Mısır’da başlatılan devlete yardım kampanyalarının da içinde oldu. Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti üzerinden Osmanlı Devleti için para toplanmasında yardımcı olmuştur. Ayrıca Balkanlardan gelen muhacirler meselesinin ortaya çıkması ile Hilal-i Ahmer cemiyetinin topladığı yardımların, muhacirlere dağıtılması için oluşturulan ekibe müfettiş olarak atanarak cephe hattında görev almıştır.⁶¹

Her ne kadar Trablusgarp cephesindeki mücadelenin devam ettirilmesi gerektiği yönünde bir düşünceye sahip olsa da Balkan Savaşı’nın devleti büyük bir tehlikeye soktuğunu, devletin Trablusgarp cephesinden çekilmesinin büyük bir zaruret olduğunu belirtmiştir.⁶²

Savaş sürecinde Selanik ve Edirne’de açlık ve kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan halka yardım eden heyetin içerisinde bulunan Emir Şekib Bey, burada Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne yaptığı çağrılarla bölge halkına yardımların gönderilmesinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunda başlayan kolera salgınına karşı bölgede hayatta kalan askerler için çalışmalarda bulunmuştur.

Emir Şekib Bey gibi bir fikir ve mücadele adamının ruh dünyasında devletin Trablusgarp ve Balkanlarda yaşadığı hadiseler derin izler bırakmıştır. Emir Şekib Bey gidişatın son derece kötü olduğunu ve İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı en büyük musibetlerden birisinin yaşandığını savaş sırasında kaleme aldığı yazıları ile var gücüyle anlatmaya çalışmıştır.

Emir Şekib Bey’e göre İslam dünyası dört büyük musibet ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlar Haçlı Seferleri, Moğol İstilasası, Endülüs’ün Müslümanların hâkimiyetinden çıkması ve Osmanlı Ordusu’nun Balkanlar’da yaşadığı hezimetlerdir. Eğer süreç böyle giderse Emir Şekib Bey’e göre İslam milletleri tamamen köleleştirilecek ve Avrupa’nın boyunduruğu altına alınacaktır. Bu sebepten ötürü tek çıkar yol Müslümanların Osmanlı Devleti etrafında topyekûn emperyalizm ile mücadele etmesidir.⁶³ Onun böyle düşünmesinin en önemli sebebi Balkan Savaşı’nda Müslüman ahalinin başına gelenlerdir. Yaşanan kıyım, tecavüz ve saldırılara şahitlik eden Emir Şekib Bey, devletin ayakta kalmayı başaramaması durumunda aynı vahşetle Anadolu Türkleri ve farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlarında karşı karşıya kalacağını düşünmektedir. Bu sebeple Balkan Savaşı onun fikir dünyasında bugüne kadar Müslümanların yaşadığı musibetlerin en büyüklerinden birisi olarak iz bırakmıştır.

⁶⁰ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı’da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, çev. Meryem Solmaz, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 54.

⁶¹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 52.

⁶² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 51.

⁶³ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı’da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 55-56.

Emir Şekib Bey'in gördüğü bu tablo İslam coğrafyasında da hissedilmiştir. Özellikle Hint Müslümanları arasında Balkan Savaşları ciddi bir etki meydana getirmiştir. Hint coğrafyasının birçok şehrinde gösteriler ve mitingler tertip edilmiş, Osmanlı Devleti için yardım kampanyaları düzenlenmiştir.⁶⁴ Balkanlar'da ve Trablusgarp'ta yaşanan olayların dramatik tarafı bir yana yaşanan kaybın büyüklüğünü şu şekilde tarif etmek mümkündür; devlet, topraklarının neredeyse 1/3'nü, 24 milyonluk nüfusun da 5 milyonunu kaybetmiştir.⁶⁵

Bağımsız olan ve hilafet makamını temsil eden Osmanlı Devleti'nin Balkan devletlerinin saldırısına maruz kalması ve yaşanan kayıplar; Asya, Afrika ve Avrupa'da yaşayan Müslüman toplumlarca bir bakıma yeni bir "Haçlı" saldırısı olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶ Balkan Savaşı'nın ortasında bulunan Emir Şekib Bey aynı zamanda Trablusgarp cephesinde yaşanan gelişmelerle de alakadar olmaya devam etmiş, Senusilere para yardımı yapmaya devam etmiştir.⁶⁷

Hem Trablusgarp Savaşı hem de akabinde yaşanan Balkan Savaşları İslam dünyasında oluşan İttihat-ı İslam fikrini güçlendirmiş. Bu süreçte emperyalist işgallerin kıskacından kurtulmanın yolu olarak İslam milletlerinin birlikteliği fikri kuvvetlenmiştir. Fikirselsel olarak yaşanan bu gelişmelerin saha tatbiki ise daha önceki satırlarda izah ettiğimiz üzere, Senusi Direnişi ve Asya Müslümanlarının yardım kampanyaları olarak ortaya çıkmıştır. Haliyle bu durum İTC'nin İslamcılık siyasetine önem vermesine sebep olduğu gibi Emir Şekib Bey'in fikir dünyasında İslam birliğinin muhayyel bir yaklaşım olmaktan ziyade saha karşılığı olan bir siyasal amaç haline gelmesi iyice perçinleşmiştir.

Savaşın neticelenmesi ile birlikte Cebel-i Lübnan bölgesine geri dönen Emir Şekib Bey, bundan sonraki süreçte I. Dünya Savaşı'na ve Cemal Paşa'nın Suriye valiliğine şahitlik etmiştir. Bu süreç İTC'nin Orta Doğu ve Arap politikası açısından önemli olan bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3. Cemal Paşa ve Emir Şekib Bey İlişkisi Üzerinden İTC'nin Orta Doğu Siyaseti

1908'den İTC'nin iktidarı tam manası ile ele alacağı sürece kadar Osmanlı Devleti'nin Arap politikalarında muallakta kalan hususlar dikkati çekmektedir. Arap milliyetçilerinin bu döneme dair ortaya attığı Türkleştirme politikası güdüldüğü iddiası, dönemin ruhu sebebiyle bu şekilde anlaşılmıştır; İTC'nin Türkçülüğü öne çıkararak, bu yönde politika geliştiren bir hareket olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.

Hâlbuki İTC'nin ilk dönem ortaya koyduğu siyaset Osmanlıcılıktır; bununda temeli din ve millet gözetmeksizin devletin bütün unsurlarını bir araya getirip devleti ayakta tutmaktır. Dönemin ruhu açısından baktığımızda, devleti ayakta tutmanın yolu merkezileşmeyi kuvvetlendirmektir. Bu sebepten ötürü İTC'nin ortaya koyduğu siyaset merkezi yönetimin gücünü arttırmaya yöneliktir. Bunun için dilde Türkçe, dinde ise İslam vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Bu durum Arap milliyetçiliğini savunan İTC karşıtları için bir propaganda malzemesine dönüştürülmüş hali ile İTC'nin Türkçü kimliği tartışmasına yol açmıştır.⁶⁸

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin üzerinde yoğunlaşan eleştiriler, ağırlıklı olarak devletin Arap vilayetlerine ve Araplara karşı ayrımcılık yaptığı noktasında toplanmıştır. Emir Şekib Bey gibi devletin yanında olan Arap mütefekkirleri ise bu eleştirilere cevap vermek durumunda kalmıştır. Devletin memuriyette Türk memurlara iltimasta bulunduğu eleştirilerine karşılık olarak, Türklerin ticaretle uğraşmadıkları, devlet işlerine meyil ettikleri ve Araplara memuriyet konusunda bencillik etmedikleri şeklinde savunmaya geçmiştir. Ayrıca Arap vilayetlerine mali ayrımcılık yapıyor iddialarına karşı ise hicri 1327 (1909) yılı Beyrut, Halep, Suriye, Kudüs'teki vergi gelir giderlerinin tablosunu ortaya koyarak cevap vermiştir.⁶⁹

⁶⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1992, s. 43.

⁶⁵ Feroz Ahmad, *age*, s. 252.

⁶⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, *agm*, s. 162.

⁶⁷ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 54.

⁶⁸ Hasan Kayalı, *age*, s. 95-133.

⁶⁹ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 38-39.

Bu süreç içerisinde İTC, ilk dönem her ne kadar Osmanlıcılığı benimsemiş olsa da ilerleyen süreçte bunun çok da uygulanabilir bir program olmadığını anlamıştır. Talat Paşa'nın 1910 İTC Kongresi'nde yaptığı konuşmada, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının sağlanmadığını belirtmesi bu durumun somut örneklerindedir.⁷⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere İTC Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları tecrübesini de yaşadktan sonra devletin Müslüman unsurlarını bir arada tutacak en önemli faktör olarak İslam'ı görmüştür. Bu sebeple İslamcılık siyasetini mecburen uygulamaya koymuştur.

1913'te gerçekleştirdiği askeri darbe ile yönetimi ele alan İttihat ve Terakki, devlet siyasetinin yegâne temsilcisi haline gelmiştir. Bu süreç Emir Şekib Bey'in nezinde devletin yeniden toparlanma evresine girdiği bir dönem olarak görülmektedir. Fakat ona göre, I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu süreci baltalayan en büyük sebeptir. Kendisi bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

“Bu dönemde devlette belirgin bir düzelme görüldü. Devlet kendini toparlamaya başladı ve Balkan Savaşı'nda karşılaştığı büyük felaketlerin ardından yeniden etrafa ışık saçmaya başladı... Eğer şu uğursuz Dünya Savaşı olmasaydı, devlet o günlerde Türklere, Araplara ve bütün Müslümanlara birçok iyilik getirecek yeni bir döneme girmişti. Ancak takdir buna müsaade etmedi ve Allah'ın bildiği bir sebep yüzünden Dünya Savaşı patlak verdi.”⁷¹

Bu süreç için Emir Şekib Bey meselelerin çözümünün sağlanacağını düşünse de Cemal Paşa'nın 1915 yılında olağanüstü yetkilerle Suriye valisi olarak atanması hem devletin hem de İTC'nin Arap siyasetinde büyük kırılmalara yol açacaktı. Cemal Paşa'nın bölgede uyguladığı siyaset, savaş buhranı ve ekonomik sıkıntılar birleşince bölge halkının Osmanlı idaresine karşı tavrında ciddi değişiklikler söz konusu oldu.

Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği sırasında kendisinin yakınında bulunma fırsatı elde etmiştir. Bu dönemde elinden geldiğince Osmanlı idaresine ve Cemal Paşa'ya yardımcı olsa da Cemal Paşa'nın baskı siyasetinin karşısında yer almaktan da çekinmemiştir. Emir Şekib Bey Cemal Paşa'nın mevcut siyaseti sonucu özellikle Arap ailelerin sürgünü ve idamlar meselelerinde kendisi ile ciddi bir ihtilafa düşmüş, bunun önüne geçmek için uzun uğraşlar ortaya koymuştur. Emir Şekib Bey'e göre Cemal Paşa'nın mevcut tavrının iki sebebi vardır: Birincisi Çanakkale Savaşı'nda yaşanan zaferdir. Emir Şekib Bey'e göre bu zafer İTC üyelerini zafer sarhoşluğuna itmiş, devlet için yanlış kararlar almalarına sebep olmuştur: Kadınların peçe takma zorunluluğunun kaldırılması gibi... Kendisine göre ikinci sebep ise, Cemal Paşa'nın Suriye'yi Türkleştirmek istemesi ve Arap milliyetçiliğinin kökünün kazınması gerektiğini düşünmesiydi.⁷²

Cemal Paşa ise hakkında ortaya atılan iddialara özellikle haksız yere idam ve sürgün cezası verdiği gibi meselelere hatıratında cevap vermiştir. Arap milliyetçileri hakkında verilen kararların, devletin düşmanları ile iş birliği yaptıkları gerekçesine dayandığını iddia etmiş ve Fransız konsolosluğunda ortaya çıkan belgeleri burada yayınlamıştır. Cemal Paşa hatıratlarında, uyguladığı baskı siyasetinin bölgeyi Türkleştirme için yapıldığı noktasında herhangi bir hususa değinmemiştir. Cemal Paşa'nın kendi zaviyesinden olaylara bakışı devletin bir savaş buhranında olduğu ve asayişin bir şekilde sağlanması gerektiği noktasında şekillenmiştir. Bu sebeplerden ötürü Cemal Paşa'ya göre uygulanan baskı siyaseti keyfiyet değil zaruretlerdir.⁷³

Bunun yanı sıra Cemal Paşa Suriye valiliği süresince bölgedeki Arapları yanına çekmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlar arasında Arap önde gelenlerinin bir araya getirilmesi ve çeşitli şiir okuma programlarının tertip edilmesi gelmektedir. Bu toplantılarda yaptığı konuşmalardan birinde, İttihat ve Terakki'nin de Türkleri ve Arapları İslam halifesinin bayrağı altında bir arada görmek istediğini⁷⁴ vurgulaması, onun bölge siyaseti açısından hilafet müessesinin ve İslam birliğinin önemini anladığını göstermektedir.

⁷⁰ Hasan Kayalı, *age*, s. 134.

⁷¹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 70.

⁷² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 119.

⁷³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 235-360.

⁷⁴ Seydi Vakkas Toprak, “Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılkı Hareketlerine Etkisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 2, Elazığ 2017, s. 300.

Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği süresince uyguladığı sert siyasetine engel olmak amacı ile İstanbul'da bulunan İTC yöneticileri ile birçok kere temaslar kurmaya çalışmıştır. Özellikle Enver Bey'in Şam ziyareti sırasında durumu kendisi ile mütalaa etmeye çalışmış fakat muvaffak olamamıştır. Emir Şekib Bey her ne kadar Cemal Paşa'nın baskıcı siyasetini İTC'ye mal etmese de olaylarda Enver Paşa'nın veya diğer İTC liderlerinin değil Cemal Paşa'nın ve kendisini bizzat destekleyen Turancı grubun sorumluluğu olduğunu düşünmüştür.⁷⁵

Cemal Paşa'nın Suriye valiliği süresince yaşanan önemli olaylardan birisi ise Süveyş Kanalı Harekâtıdır. Harekât süresince Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın mevcut politikalarının her ne kadar karşısında olsa da Osmanlı Devleti'nin yanında mücadele etmekten geri kalmamıştır. Süveyş Harekâtı da bu minvalde önemli bir meseledir. Bu harekât sırasında Emir Şekib Bey Dürzî gençlerden topladığı silah kullanmayı bilen gönüllülerle savaşa dâhil olmuştur.⁷⁶

İslamcı siyaset açısından Süveyş Harekâtını önemli kılan unsurlardan birisi de İTC'nin Trablusgarp'ta bulunan Senusilerle, İngilizlere karşı birlikte hareket etmeye çalışması ve Mısır'da topyekûn bir ayaklanma ile İngilizleri bölgeden atmaya çalışmasıdır. Bu minvalde I. Dünya Savaşı sırasında ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvasına Senusiler riayet etmiştir.⁷⁷ Enver Paşa harekâtın başarılı olması durumunda Osmanlı ordusu ile Senusi birliklerin birleştirilmesiyle işgal altında bulunan Trablusgarp ve Mısır topraklarının tamamının kurtarılacağı umudunu taşımıştır.⁷⁸

Fakat iki defa harekât düzenlenen Süveyş Kanalı'nda, Senusilerin desteğine rağmen bir başarı elde edilemedi. Bunun en başta gelen sebeplerinden birisi bölgede Müslümanların oluşturabileceği bir isyan dalgasının Osmanlı ordusunun işine yarayacağını fark eden İngiliz ordusunun, askerî gücünü ciddi manada arttırmasıdır. Lojistik ve asker sayısında ciddi bir üstünlük elde eden İngilizler hem Senusi saldırılarını hem de Osmanlı ordusunun harekâtını püskürtmeyi başarmışlardır.

Süveyş Kanalı Harekâtı, İttihad-ı İslam açısından tıpkı Trablusgarp'ta olduğu gibi direkt bir başarı getirdi demek zor görünmekle birlikte, Senusi yardımı ve Osmanlı ordusunda savaşa katılan gönüllü Arap birliklerinden de anlaşılacağı üzere İslam; Müslüman kitleyi harekete geçirmesi noktasında önemli bir dinamik olarak yine karşımıza çıkmaktadır. Bunun farkında olan İTC ise bu dinamiği kullanmak için savaş boyunca elinden gelen çabayı ortaya koymuştur.

Fakat Cemal Paşa'nın Suriye valiliği bölgedeki dengeleri değiştirmiş, daha önce hâkim olan anlayışları alt üst etmeye sebep olmuştur. Özellikle sürgünler meselesi ve mübadele, bir nevi Ermeni Tehciri meselesinde karşılaşılan siyaset tarzı ile götürülmüş, bu da bölgede bulunan halkın devlete olan bakış açısını zedelemiştir. Milliyetçi Araplar için ise bu süreç, İTC hükümeti özelinde devlete karşı bir eleştiri unsuru olarak canlılık kazanmıştır. Bu eleştiriler, Cemal Paşa'nın politikaları ile mücadele etmesine rağmen Emir Şekib Bey'inde hedefe alınmasına sebep olmuştur.

Bu sebeplerden ötürü İTC ve Emir Şekib Bey açısından Cemal Paşa'nın Suriye valiliği bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kırılma devletin bu bölgeyi kaybetmeden önce yaşadığı en son önemli olaydır.

3.4. Emir Şekib Arslan'ın Arap Adem-i Merkeziyetçilere Yönelik Eleştirileri ve İslam Birliği Müdafaası

Emir Şekib Bey için emperyalizm kadar tehlikeli olan bir başka husus da Osmanlı Devleti'ne zarar veren içerdeki faktörlerdi. Bu zararlı faktörlerin başında da kendi coğrafyasında var olan adem-i merkeziyetçi Arapları görmekteydi. Daha öncede belirttiğimiz gibi Emir Şekib Bey için devletin zarar görmesi hem Araplara hem de diğer Müslümanlara büyük zararlar verecektir. Bunun için Arap olsun Türk olsun devlet coğrafyasında yaşayan bütün Müslümanların bir ve beraber olması bir zarurettir.

Kendi dönemi içerisinde ortaya çıkan Arap uyanışına mesafeli olan Emir Şekib Bey, Osmanlı Devleti'nin safında bu harekete karşı mücadelede etmiştir. Onun eleştirilerinin odak noktası Avrupalı

⁷⁵ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 113.

⁷⁶ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 88.

⁷⁷ Kadir Özköse, *agm*, s. 32.

⁷⁸ Nevzat Artuç, *age*, s. 145.

emperyalistlerin adem-i merkeziyet çıkarına olmasıydı. Emir Şekib Bey'e göre Haçlı Seferleri bitmemiştir, devam etmektedir; özellikle Balkan Savaşı'nda yaşanan kıyım ve tecavüzler bunun en net örneğidir. Hal böyleyken Arap milliyetçiliğini savunmak İslam dünyasının tamamını tehlikeye atmaktır. Bu durumu Emir Şekib Bey şu ifadelerle dile getirmekte;

“En baştan beri Arap milliyetçiliğine soyundunuz. İslam'ın nehyettiği cahiliye adetine geri döndünüz. Yazıp çizdiklerinizle Arapları, Türk kardeşlerimize nefret duymaya teşvik ettiniz. Bir taraftan da Arap milliyetçiliğini yücelterek, İslam birliğini zedeleyecek teşebbüslere göz yumdunuz.”⁷⁹

Adem-i merkeziyetçi Araplara İslam birliğini zedeledikleri için tepki gösteren Emir Şekib Bey, onların Arap coğrafyasının ıslahı talebine ise; ıslahın ve imarın gerekli olduğunu, lakin imparatorluğun bir Haçlı Seferi ile karşı karşıya bulunduğunu belirterek karşılık veriyordu. Emir Şekib Bey, devletin toparlanmasına emperyalizmin müsaade etmediği hususu üzerinde duruyor ve ısrarla şu tezini ortaya koyuyordu;

“Bütün zayıflıklarına rağmen, ellerinde silah, başlarında Osmanoğulları var olduğu müddetçe Müslümanlar, dinlerini, ırzlarını, devletlerini koruyacaklardır. Her ne kadar Avrupa, bizim yok olmamız için elinden geleni yapsa da kendi ülkelerinde çıkabilecek iç problemler bunu engelleyebilecektir.”⁸⁰

Haliyle Osmanlı Devleti'nin varlığının elzem olduğuna inanan Emir Şekib Bey'in adem-i merkeziyetçi Araplara müsamaha göstermesi veya onların taleplerini mantıklı karşılması mümkün değildi. Çünkü ayrılmayı isteyen Araplar eninde sonunda emperyalist işgallerle karşı karşıya gelecekti. Bu iddialara karşı ise Paris Arap Kongresi'ni düzenleyen Selam Ali Selam gibi önde gelen Araplar; “Bizim Osmanlı Devleti'ne karşı Fransız yönetimini veya herhangi başka bir yönetimi kabul etmemiz söz konusu değildir.”⁸¹ diyerek cevap veriyordu. Fakat bu tür açıklamalar Emir Şekib Bey için pek bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü yaşanan acı tecrübelerin Arap coğrafyasında da yaşanması tehlikesi onu fazlasıyla korkutuyordu.

Emir Şekib Bey'in adem-i merkeziyetçi Araplara yönelttiği bir başka eleştiri de onların ortaya koydukları itirazların sebeplerinin İTC'ye, özellikle de Enver Paşa'ya olan kinlerinden ileri gelmesidir. Hatta Edirne'nin işgalden kurtarılmasına adem-imerkeziyetçi Arapların sevinemediğini, çünkü Enver Paşa ve İTC'nin itibarının İslam dünyasında artmasının kendilerinin çıkarlarını zedelediğini iddia etmektedir.⁸²

Emir Şekib Bey bu eleştirilerine karşı, hayatını mücadelesine adanmış İslam birliği siyasetinin neden mühim olduğunu şöyle açıklıyor;

“Bazı Avrupalı yazarlar, İslam'ın geleceği konusunda uyarılarda bulunup, Panislamizm olarak isimlendirdikleri İslam birliğinin ne denli tehlikeli olabileceğine işaret etmektedirler. Öyle ki, imparatorlarından veya siyasetçilerinden birisi, rüyasında Müslümanların birleştiğini görse korku içinde yatağından sıçrayacaktır. Bugünkü durumda İngiltere sömürgelerinde yüz yirmi milyon, Fransa sömürgelerinde yaklaşık kırk milyon, Rus sömürgelerinde otuz milyon, Hollanda sömürgelerinde ise otuz beş milyon Müslüman bulunmaktadır. Bunun gibi Bosna ve Balkanlardaki Müslüman nüfus, Almanya'nın kontrolündeki Afrika, İtalya'nın ele geçirmeye çalıştığı Trablus ve İspanya'nın yönetimindeki Mağrip toprakları da buna dahildir.”⁸³

Emir Şekib Bey'in belirttiği üzere Müslümanların sömürgelerdeki nüfusu büyük bir güç teşkil etmektedir. Bu gücün İslam birliği ile harekete geçirilmesi ve düşmanı çekip atma mücadelesi ile sömürgecilik çağının sonu getirilebilir, İslam eski altın çağına tekrar kavuşabilirdi. Aslında baktığımız zaman bu fikir daha önce de belirttiğimiz gibi Sultan II. Abdülhamid'in ortaya koyduğu siyasetin bir benzeri olmakla birlikte, Emir Şekib'in İTC kimliği ve II. Abdülhamid'e olan mesafesini göz önüne alacak olursak, asıl etkilendiği isimlerin Efgani ve Abduh olduğu gözükmektedir. O da hocaları gibi bütün bir İslam dünyasının ayaklanması ile emperyalist işgallerin son bulacağına inanmaktaydı. Lakin

⁷⁹ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 49.

⁸⁰ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 56.

⁸¹ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehrinin Anıları*, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 129.

⁸² Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 33.

⁸³ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 42.

onu diğer isimlerden ayıran en önemli özelliği,Emir Şekib'in fikirlerini Osmanlı Devleti bünyesinde ve İTC çatısı altında gerçekleştirebileceğine olan yüksek inancıdır. Emir Şekib Bey devletin ayakta kalması için son ana kadar mücadele etmiştir; fakat yaşanan tarihî süreç kendisinin ve içinde bulunduğu fırkanın başarısızlığı ile sonuçlanmış, böylece devlet yıkılmıştır. Fakat o, devletin yıkılmasından sonrada fikrî mücadelesine devam etmiş, vefat ettiği güne kadar İslam birliğini savunmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Klasik Çağda yeryüzündeki Müslüman toplumların büyük bölümünün yegâne koruyucusu ve kollayıcısı sıfatına sahipti. Fakat sömürgecilik hareketlerinin başlaması ve devlet içerisinde yaşanan iç ve dış karışıklıklardan ötürü, yenileşme çağında devlet gücünü kaybetmeye başladı. Bu durumun akabinde Asya ve Afrika'da bulunan Müslümanların yaşadığı topraklar tek tek sömürge haline getirildi. Ardı ardına yaşanan toprak kayıpları ve devletin içinde bulunduğu kriz birtakım arayışlara yol açtı. Bu arayışlar öncelikli olarak, devletin gücünü toparlaması, devletin ayakta tutulması, Müslüman toplumların haklarının korunması, işgal ve sömürgeye karşı konulması gibi problemlere yönelik çabalar şeklinde ortaya çıktı.

Bu dönemde karşımıza çıkan arayışlar İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi fikirler etrafında sistematik hale getirildi. Bu çalışmada incelediğimiz Emir Şekib Arslan ise şahsiyeti ve fikriyatı ile karşımıza İslamcılığın bir müdafisi olarak çıkmaktadır. Emir Şekib Arslan, Arap uyanışı neslinin, yetişmiş önemli ediplerinden birisidir. Döneminde bulunan isimlerin Arap milliyetçiliğine yöneldiği bir süreçte İslamcılığı benimsemiştir. Onun İslamcılığında daha ilginç olan ise üyesi olduğu ve uğrunda mücadele ettiği grubun İttihat ve Terakki Cemiyeti olmasıdır. Dönemin şartları açısından bakıldığında Arap mütefekkirlerinin birçoğunun İTC ile arasına mesafe koymasına karşın o, İTC'nin yıkıldığı son güne kadar cemiyetin savunucusu olmuştur.

Emir Şekib Arslan'ın kısa biyografisi üzerinden incelediğimiz İttihat ve Terakki'nin İslamcı politikalarına değinecek olursak, karşımıza Kafkas Müslümanlarına yardım edilmesi ile başlayan bir İslam birliği serüveni ortaya çıkmaktadır. Modern çağın başlangıcında dinî bir motivasyon ile toplulukların bir araya getirilmesi her ne kadar ütopyik bir fikir olarak düşünülse de bu durumun İslam dünyası için böyle olmadığı hem Sultan II. Abdülhamid dönemi politikaları ile hem de İttihat ve Terakki dönemi politikaları ile görülmektedir.

Bunlardan en önemlisi İTC'nin Enver Paşa komutasında idare ettiği Trablusgarp Savaşı'nda yaşananlardır. Bu savaş hem İTC'nin hem de Emir Şekib Bey'in İslam birliği fikrinin önemli bir deneyimi olmuş ve İslamcılığın sahada olan karşılığının net bir şekilde test edilmesi sağlanmıştır.

Trablusgarp'ta yaşananlar İslam birliği için bir motive kaynağı olurken, Emir Şekib Arslan'ın fikir dünyasında bütün İslam dünyasının topyekûn bir araya gelmesi ile sömürgeci işgallere karşı koyabileceği fikrini sağlamlaştırmıştır.

Trablusgarp Savaşı'nın yanı sıra Balkanlarda patlak veren savaşların da İslamcılığın önemini arttırdığı görülmüştür. Balkan Savaşları, gayrimüslim tebaanın devletten kopuşunu getirmesiyle birlikte Osmanlıcılık fikrinin zayıflamasına, bunun yerine devletin genel nüfusunu teşkil eden Müslüman tebaanın bir arada tutulabilmesi için İslamcılık fikrinin zaruret haline gelmesine sebep olmuştur.

1913 Babıali baskını ile iktidarı tamamen ele geçiren İTC, devleti toparlamak amacıyla çalışmaya başlamış, fakat hem devlet tecrübelerinin zayıf olması hem de iktidara geldiklerinde karşılaştıkları büyük problemler sebebi ile vaat ettikleri kurtarıcı politikalarını tam manasıyla uygulama fırsatı bulamamışlardır. Üstüne üstlük birde I. Dünya Savaşı'nın çıkması, durumu daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu süreçte Suriye valisi olarak atanan Cemal Paşa, elindeki olağanüstü yetkilerle Arap milliyetçiliğini yok etme gayretine girişmiş, bunun için bir baskı idaresi ortaya koymuştur. İşte bu dönemde hem Emir Şekib Arslan'ın hem de İTC'nin ortaya koyduğu İslam birliği siyaseti ciddi yara almıştır.

Emir Şekib Arslan her ne kadar ayrılıkçı Araplara karşı hem fikrî hem de siyasi mücadele verdiyse de savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin uğradığı akıbet malumdur. Genel olarak Emir Şekib Arslan'ın İTC kadrolarında verdiği mücadeleyi değerlendirecek olursak: Her ne kadar Emir Şekib Arslan'ın

zihninde kurduğu, Osmanlı Devleti'nin umdesinde İslam'ın eski altın çağına tekrar döndürülmesi hayali başarısız olsa da dönemin genel siyasetinde İslam, kitlelerin harekete geçirilmesinde ve sömürgeciliğe karşı konulmasında önemli bir motivasyon kaynağı olarak gözükmektedir.

Bu süreçten sonra soğuk savaşın ortasında dahi İslam İşbirliği Teşkilatı gibi, dinî bir motivasyonla uluslararası bir teşkilat kurulması başarılabilmiştir. Bu süreci ve yaşanan olayları göz önüne aldığımızda hem Emir Şekib Bey'in hem de İTC'nin ortaya koyduğu İslam birliği siyasetinin, nihai çözüm getirmemiş olmasına rağmen, günümüz şartlarında bile İslam dünyasında belirlenen siyasal dil, söylem ve siyaseti göz önüne aldığımızda canlılığını ve motivasyon enerjisini hala koruduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971.

AKALIN, Durmuş, *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

ARTUÇ, Nevzat, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

CLEVELAND, William, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, Çev: Selahattin Ayaz, Ekin Yayınları, İstanbul 2017.

_____, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmancı, agora kitaplığı, İstanbul 2008.

ÇELEBİ, Mevlüt, "Uşi Antlaşması'dan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları Bildiriler, Edit. Prof. Dr. Mehmet Ersan, Dr. Nuri Karakaş, TTK Yayını, Ankara 2013.

DURMUŞ, İsmail, "Mektup", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, İstanbul 2004, s.14-16.

Enver Paşa, "*Beyanname*", Sırâtımüstakîm, Edt.Ertuğrul Düzdağ, Cilt 7, 167. Sayı 25, İstanbul Zilka'de 1329 -16 Kasım 1911.

Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, Çev: Meryem Solmaz, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Şehit Suriye*, Çev: Muhammed Recai Gündüz, yarım yayınları, İstanbul 2014.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018.

GÜNEŞ, Gönül, "*Teşkilat-I Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXIX, S.85, Mart 2013, s.102-130.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, "BEYÂN", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, İstanbul 1992, s.22-23.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989.

HÜLAGÜ, Metin, *Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

İNCE, Muhammed Yasir, *Şekib Arslan'ın Hayatı Eserleri ve Divanındaki Methiyeler*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

KARPAT, Kemal, *Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*, X. Türk Tarih Kongresi, IV. Cilt, 22-26 Eylül 1986 Ankara.

KARPAT, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul 2009.

KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Çev: Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 2, Kış 2012, s.161-181.

KILIÇ, Hulusi, "EMİR ŞEKİB ARSLAN", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.151-153.

KOLOĞLU, Orhan, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.

KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirler 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1992.

ÖZDEMİR, Salih Emre, "II. Abdülhamid'in İttihat-ı İslam Siyasetinde Tarikatların Rolü: Senusi Tarikatı Örneği", (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018.

ÖZKÖSE, Kadir, "Osmanlı Devleti İle Senüsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2013, s. 12-39.

Said Halim Paşa, *Buhranımız ve Son Eserleri*, Der. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

SELAM, Selim Ali, *Beyrut Şehreminin Anıları*, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2014, s. 218-244.

SEVİL, Hülya Küçük, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi(1908-1914)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

SHAW, Stanford, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, C. 2, İstanbul, 2017.

SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

TANIYICI, Şaban-KAHRAMAN, Selçuk, "II. Abdülhamid'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam", *Medeniyet ve Toplum*, Cilt 1, Sayı 2, Güz 2017, s. 1-25.

TAŞPINAR, Halil, "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VII, Aralık 2003, s.261-289.

TÜRKEL, Rifat, "Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, I. 8, October 2013, s. 700-718.

TÜRKÖNE, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

TOPRAK, Seydi Vakkas, “*Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 2, Elazığ 2017, s. 297-310.

TURAN, Tufan-Turan, Esin Tüylü, “*Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri*”, Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 19, Güz 2011, s. 196-211.

